

Buzeskul V. P. (1886). Leopold Ranke : (nekroloh) (Leopold Ranke: (obituary)). *Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveschenyia*, 7, 50—61.

Buzeskul V. P. (1894a). V.K.Nadler : (nekroloh) (V. K. Nadler: (obituary)). *Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveschenyia*, 5, 40—45 [in Russian].

Buzeskul V. P. (1885). *Obzor nemetskoj lyteratury po ystorry srednykh vekov* (Review of German literature on the history of the Middle Ages). (lektsyia, chyt. v Ymp. Khar'k. un-te 26 apr. 1885 h.). Kh. : Typ. Schasny. [in Russian].

Buzeskul V. P. (1887). M. N. Petrov: (nekroloh) (M. N. Petrov: (obituary)). *Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveschenyia*, 3, 42—47 [in Russian].

Buzeskul V. P. (1907). Prenyia o smertnoj kazny 2300 s lyshnym let tomu nazad (Death penalty debate over 2300 years ago). *Moskovskij ezhenedel'nyk*, 13, 36—39 [in Russian].

Buzeskul V. P. (1929b). Rech' v otvet na pryvetstvyia y doklady v zasedanny nauchno-ysledovatel'skoj kafedry ystory yevropejskoj kul'tury (Speech in response to greetings and reports at a meeting of the research department of the history of European culture). *Naukovi zapysky Kharkivs'koi naukovo-doslidnoi kafedry istorii ukrains'koi kul'tury* (3), 5—9 [in Russian].

Buzeskul V. P. (1915b). *Covremennaia Hermaniya y nemetskaia ystorycheskaia nauka XIX stoletyia* (Modern Germany and 19th century German historical science). *Russkaia mysl'*, 2, 24—85 [in Russian].

Buzeskul V. P. (1900). Kharakternye cherty nauchnoho dvyzhenyia v oblasti hrechekoj ystorry za poslednye trydtsatyletye (Obuspekhhakh y glavnykh napravleniyakh v hrechekoj ystorry) (Characteristic features of the

scientific movement in the field of Greek history over the past thirty years (On the successes and main directions in Greek history)). *Russkaia mysl'*, 2, 58—79 [in Russian].

Buzeskul V. P. (1894b). Αθηναίων Πολιτεία Arystotelia kak ystochnyk dlia ystorry afynskoj demokratyy do kontsa V v. do P. X. (Aristotle's Αθηναίων Πολιτεία as a source for the history of Athenian democracy until the end of the 5th century to P. X.). *Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveschenyia*. 6, 329—373; 7, 19—61 [in Russian].

Kadeev V.Y. (2004). Vladyslav Petrovych Buzeskul y «Ystoria afynskoj demokratyy». Posleslovye (Vladislav Petrovich Buzeskuland «History of Athenian Democracy». Afterword). *Idealsvobody i rivnoprav'ia. Istoriia afins'koi demokratii*. Kh.: typ. V.Skorniakova, 469—479 [in Russian].

Matveieva L. V. (2004). Buzeskul Vladyslav Petrovych – istoryk svoho chasu (vytoky metodu doslidzhennia) (Buzeskul Vladislav Petrovich – a historian of his time (the origins of the research method)). *Skhidnyj svit*, 3, 5—14 [in Russian].

Набарова В.А. (1973). Zhyzn', nauchnaia y pedahohycheskaia deiatel'nost' V.P.Buzeskula (Life, scientific and pedagogical activity of V.P. Buzeskul). *Ystoria* (6) 207—217 [in Russian].

Нечухрин А. Н. (1993). Smena paradyhm v rossijskoj ystoryohrafiy vseobschej ystorry (80-e hh. XIX v. – 1917 h.) (Change of paradigms in Russian historiography of universal history (80s of the XIX century – 1917): avtoref. dys. na soyskanye nauchnoj stepeny doktora yst. nauk : spets. 07. 00. 03 : “Vsemyrnaia ystoria”. Минск. [in Russian].

УДК 93(477)

DOI: 10.34142/2313-2345.2020.57.23

Попович В. В.

аспірант кафедри всесвітньої історії

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

<https://orcid.org/0000-0002-0720-6541>

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: АКЦЕНТИ ТА ВІЗІЇ

В рамках статті аналізується науковий доробок, присвячений повсякденню студентів УРСР в другій половині ХХ ст., а також реконструюється історіографічний образ радянського студентства, що склались у сучасній українській історіографії. Історіографічний масив, присвячений зазначеному питанню, частково спирається на радянські соціологічні дослідження, значна частина яких була виконана в період «перебудови». Загалом проблема в українській історіографії досліджена нерівномірно як в проблемній, так і в хронологічній площинах. Дається взнаки і дисциплінарна розмежуваність теми. В рамках своїх досліджень науковці зосереджуються переважно на таких складових студентського повсякдення, як академічне життя, дозвілля, спорт, матеріально-побутове становище, громадсько-політична активність, прояви нонконформізму. Хоча розглянутий образ не викликає гострих дискусій в науковій спільноті, дати йому однозначну концептуальну характеристику досить складно.

Ключові слова: студенти; молодь; дослідження; історіографія; повсякденне життя; УРСР; образ.

The article analyzes the scientific work devoted to the everyday life of students of the USSR in the second half of the twentieth century, as well as reconstructs the historiographical image of Soviet students in modern Ukrainian historiography. The historiographical array devoted to this issue is partly based on Soviet sociological research, much of which was performed during the period of "perestroika". In general, the problem in Ukrainian historiography is studied unevenly in both problematic and chronological planes. The disciplinary demarcation of the topic is also noticeable. As part of their research, researchers focus mainly on such components of student life as academic life, leisure, sports, financial situation, socio-political activity, manifestations of nonconformism. Although the considered image does not provoke sharp discussions in the scientific community, it is difficult to give it an unambiguous conceptual description.

Key words: students; young; research; historiography; everyday life; USSR; image.

Постановка проблеми:Наша країна протягом минулого століття пройшла через цілу низку буремних подій, пережила суттєві метаморфози. Немає жодного сумніву, що подібні зміни супроводжували і українську історичну науку. Навіть зараз, через майже тридцять років після здобуття незалежності, історичні питання розділяють українське суспільство. Дослідження радянського повсякдення стає особливо актуальним в контексті тих змін, які відбуваються в нашій країні просто зараз [Коляструк 2015].

В рамках цієї публікації пропонуємо проаналізувати сучасну історіографію повсякденного життя студентів УРСР другої половини ХХ ст., визначити основні тенденції, притаманні працям з цієї тематики та охарактеризувати концептуальний образ радянського студентства в контексті соціально-політичних реалій радянської України, що сформувався у сучасній вітчизняній історіографії.

Аналіз останніх публікацій: питання сучасних наукових досліджень радянської молоді та студентства фігурує в низці спеціальних та загальних наукових праць. Докладно історіографію окремих складових освітнього процесу в УРСР в другій половині ХХ ст. досліджено в працях Брехунець Н., Голубничої Л. [Брехунець 2006; Голубнича 2016]. Крім того, розділи, присвячені ступеню розробки зазначеної теми у вітчизняній та закордонній історіографіях містяться в дисертаційних дослідженнях Хоменко Н. М., Домбровської С. М., Кропивко О. М., Кукуленко Я. І., Сечки С. В. та ін.

Виклад основного матеріалу: Варто зазначити, що вітчизняні дослідники досить часто звертаються до теми вивчення студентства. Загалом, це не викликає подиву,

адже саме молода українська інтелігенція володіла необхідним багажем знань для об'єктивної оцінки радянської дійсності. Опозиційні, протестні настрої, взагалі часто притаманні психології молодого, творчого покоління. Тож, саме із студентського середовища виходили активні учасники дисидентського руху, неформали, та й просто молоді люди, які вітали розпад СРСР у 1991 році.

Для повноти розкриття питання нам необхідно проаналізувати дослідницький фундамент у вигляді радянських соціологічних розвідок, які, якщо і не визначали вектор розвитку історичної науки в незалежній Україні, то, безумовно, склали основу історіографії цього питання. Немає необхідності доводити, що радянська наука розвивалась на основі безальтернативної заідеологізованої наукової концепції, а тоталітарний характер влади унеможлилював висвітлення суперечливих питань та проблем радянської реальності. Таким чином, значна частина суспільствознавчих інтенцій перетворювалась у панегирик марксистсько-ленінській ідеології та «прогресивному радянському суспільству».

Певні зміни розпочалися з початком «перебудови» в Радянському Союзі. Незважаючи на те, що праці, написані в період дезінтеграції радянської держави, все ще були засновані виключно на марксистському науковому інструментарії та щедро пересипані цитатами з Леніна і Маркса, дослідники стали висвітлювати, окрім позитивних моментів, також і проблеми, які були притаманні молодому поколінню радянських громадян.

Так, приміром, у праці Бовкуна В., присвяченій аналізу способу життя радян-

ської молоді, в окремому розділі аналізується життя студентів. Він визначив радянське студентство як активну, творчу, відповідальну групу молоді, що володіє солідним багажем знань та навичок, необхідних у роки «перебудови». Разом з тим, автор визнавав і цілу низку негативних рис, притаманних частині студентів, серед яких інфантилізм, низький культурний рівень, політичний нігілізм, алкоголізм, наркоманію та статеву розпусту. Загалом ця праця, написана в розпал «перебудови», визнавала високе значення молоді (передусім творчої) для успіху обраного новим керівництвом СРСР політичного курсу [Бовкун 1988].

Ще сміливіші погляди були висловлені в праці В. Лісовського, яка цілком була присвячена побудові соціологічного портрету радянського студента. Жодним чином не заперечуючи позитивні риси радянських студентів, дослідник водночас на конкретних прикладах показав наявність цілої низки проблем, таких як корупція при вступі до ВНЗ, відсутність мотивації до навчання, належність частини студентської молоді до дискримінованих в роки СРСР субкультур, тощо [Лісовський 1990].

Таким чином, соціологічні дослідження студентства в період «перебудови» намагалися подати об'єктивний портрет радянського студентського середовища, визначити його позитивні риси та проблеми.

Разом з тим варто відзначити, що в добу СРСР студенти порівняно рідко ставали окремим об'єктом історичних досліджень. Магістральна тема – встановлення та утвердження в Україні радянського режиму була зосереджена насамперед на дослідженні ролі робітничого класу та селянства. Виняток становлять історичні праці та мемуари, присвячені участі співробітників та вихованців закладів вищої освіти у боях Другої світової війни [Журавський 1989].

Із здобуттям Україною незалежності перед вітчизняною історичною наукою постала необхідність інституційної перебудови, реабілітація національної схеми історіописання, подолання методологічного диктату партії та заповнення білих плям нашого минулого. Останнє питання було особливо актуальним через те, що значна частина проблемних тем, які хвилювали тогочасне

суспільство, були табуйованими в радянській історичній науці, або ж потребували суттєвого перегляду задля звільнення від ідеологічних штампів. Крім того, сама перспектива використання дослідницької оптики, принципово відмінної від тієї, що застосовувалась в рамках вивчення подібних тем раніше, підштовхувала дослідників ставити нові питання до давно відомих джерел.

Результатом наполегливої праці науковців стали численні дослідження з історії вищої освіти в УРСР, присвячені різноманітним аспектам, зокрема і повсякденному життю студентства, яке викликало особливе зацікавлення у науковців. Характеризуючи загальний історіографічний масив, варто відзначити, що у хронологічному відношенні тема досліджена досить нерівномірно. Більшість відомих нам праць зосереджені на періоді 1950–60-х рр. минулого століття. Скоріш за все, подібна картина пояснюється тим, що окреслені вище часові проміжки пов'язані із активізацією культурного життя України в роки відносної самостійності УРСР в культурно-освітніх питаннях, що було наслідком суттєвого послаблення ідеологічного тиску з боку радянської влади під час хрущовської «відлиги». Дивним видається значно менша увага з боку дослідників до не менш важливого в українській історії періоду «перебудови» [Кукуленко 2019].

Значна частина наукових праць, присвячених згаданій темі, створена на локальному матеріалі певного регіону чи міста, яким і обмежуються територіальні межі дослідження. Подібний підхід є безумовно виправданим, адже в масштабах України досить складно охопити весь матеріал з цієї теми, і на його основі створити репрезентативну джерельну базу, яка б адекватно відображала студентське повсякдення у всіх його багатогранних проявах. До того ж на всій території УРСР влада проводила єдину освітню та молодіжну політику, отже, суттєві розбіжності між окремими регіонами нашої країни (принаймні, в офіційній площині) малоімовірні. Разом із тим, нам, на жаль, не відомі дослідження компаративного характеру, які могли б пролити світло на відмінності приватних практик дозвілля студентів з різних куточків України.

Крім того, певна кількість досліджень намагається охопити досить широкий хронологічний проміжок від 50-х по 80-ті рр. ХХ ст. та територіальні межі, що повністю включають в себе територію УРСР. В рамках подібних праць історики зосереджуються в першу чергу на конструюванні загального портрету українського студентства у повоєнний період радянської історії.

Чинником, який негативно впливає на дослідження повсякденного життя студентства радянської України є дисциплінарна розмежованість зазначеної теми, яка знаходиться на порубіжжі історії, педагогіки та соціології. Справа в тому, що до історичних сюжетів, які висвітлюють студентське повсякдення, звертаються не лише історики, але і дослідники в царині педагогічних наук, які у своїх працях про минуле вітчизняної освіти торкаються проблем студентського повсякдення [Тарарак 2015]. Аналогічним чином соціологи розглядають повсякденне життя та менталітет радянського студентства у роботах, присвячених переходу від тоталітарного типу суспільного устрою до демократичного [Сокурянська 2004]. Не намагаючись жодним чином підважити право колег-науковців вільно провадити дослідження в цьому напрямку, варто визнати, що подібна ситуація призводить до розпорошення того солідного наукового доробку, який склався в українській гуманітаристиці, та стає на заваді формуванню цілісного наукового сприйняття проблеми.

Таким чином варто відзначити, що в українській історіографії накопичився солідний доробок, присвячений різним аспектам зазначеної теми, який є результатом наполегливої праці науковців на перехресті історії, соціології та педагогіки. Проте тема не є рівномірно дослідженою ні в хронологічній, ні в проблемній площинах, що робить актуальними подальші дослідження окремих її аспектів.

Переходячи до аналізу історіографічного образу радянського студентства, варто зазначити, що більшість дослідників у своїх розвідках схильні поділяти студентське повсякдення на академічне життя та дозвілля. Останнє значно частіше стає об'єктом дослідження вітчизняних істориків, адже відкриває перед науковцями широкі перспективи,

пов'язані з різноманіттям практик та багатством джерельного матеріалу.

Студентське дозвілля, враховуючи його різноманіття, є однією з провідних тем для вітчизняних істориків. Увесь загал форм та варіантів проведення дозвілля традиційно поділяють на приватні та офіційні практики. Зазначений поділ є цілком доречний, адже держава намагалась не випускати з зони свого ідеологічного контролю молодих та активних громадян, потенціал яких чудово розуміла. З цією метою влада постійно займалась організацією дозвілля молоді не лише в навчальні місяці, але і в період канікул [Хоменко 2006]. А. Бадер зазначає, що чим сильніше радянський режим втрачав контроль над українським суспільством, тим більше зростала ідеологічна обробка молоді [Бадер 2015: 420]. Варто визнати, що палітра офіційних практик дозвілля виглядає досить широкою – студентські клуби, вечори, гуртки та секції. Однак, незважаючи на їх різноманіття, вони були суворо регламентовані нормами радянської етики та ідеології, часто мали добровільно-примусовий характер, що аж ніяк не додавало їм популярності [Власова 2011].

На противагу офіційним, приватні практики дозвілля досить складно повністю охопити навіть в рамках комплексного дослідження. Серед найпопулярніших видів проведення дозвілля науковці відзначають читання книг, прослуховування музики та радіопрограм, відвідування кафе та кінотеатрів [Власова 2011].

Повсякдення освітнього процесу вивчено дещо слабше за студентське дозвілля, однак дослідження, присвячені цьому питанню, охоплюють також і науководослідну роботу студентів, їхню участь у творчих конкурсах та студентських наукових гуртках. Вивчаючи академічне повсякдення дослідники, насамперед, звертають увагу на такі показники, як успішність у навчанні, середній бал, відвідуваність лекцій тощо. Враховуючи, що академічна складова студентського життя повністю визначалася державною політикою в сфері освіти, історики в своїх роботах намагаються проаналізувати, яким чином зміни в системі радянської вищої освіти сприймалися студентами та до яких наслідків вони призводили. Під-

готовка досвідчених фахівців розглядається в контексті зовнішньої і внутрішньої політичної кон'юнктури СРСР, яка власне і визначала форму та мету освітнього процесу. Загалом науковці погоджуються з тим, що студенти радянської України досить сумлінно вчилися, однак далеко не завжди держава своїми заходами в освітній сфері сприяла покращенню навчального процесу [Власова 2009]. До того ж, високий ступінь заідеологізованості радянської вищої освіти часто призводив до несприйняття молоддю окремих навчальних предметів та низької популярності наукових гуртків.

Досить активно українські дослідники займаються питанням вивчення матеріального становища та побуту студентів. Відзначаючи загалом постійне зростання кількості студентства у повоєнний період історії УРСР, не дивиною видається неодноразово підкреслений багатьма науковцями факт, що постійною проблемою для адміністрацій радянських вишів стала недостатня площа житлового фонду. Проблема була особливо актуальною у 60-70-х рр. минулого століття. Незважаючи на наполегливу роботу в цьому напрямку, житлове будівництво все ще не встигало за зростанням кількості студентського контингенту, тож частина студентів змушена була винаймати житло. Окреслена проблема характерна не лише для другої половини ХХ ст. – історики, які вивчають попередні періоди, зокрема 20-ті – 30-ті рр., також акцентують на ній увагу. [Рябченко 2013; Лаврут 2004: 11]

Основним джерелом формування студентського бюджету була стипендія. Дослідники відзначають, що її отримувала переважна більшість студентів. Стипендіальне забезпечення хоч і було добре організованим, не могло забезпечити всіх потреб молоді, тож значна частина студентів вдавалась до додаткових заробітків. Дослідники відзначають, що матеріально-побутове становище студентів-містян було значно кращим, аніж у тих, хто приїхав здалеку, особливо з сільської місцевості [Хоменко 2008: 16].

Помітне місце у системі дозвілля займав спорт. Так на важливості фізичного розвитку в системі радянської концепції виховання молоді в своїй статті наголошують

А. Ебель та О. Панчук [Ебель 2013]. Проблемі спортивного виховання присвячена стаття А. Бадера, в яких автор докладно проаналізував місце спорту в системі радянської вищої освіти, форми проведення типових спортивних заходів, а також можливості які відкривались перед студентами та абітурієнтами радянських вишів, котрі активно брали участь у різноманітних спортивних заходах чи мали ґрунтовну фізичну підготовку [Бадер 2012]. Науковці відзначають, що спортивний рух мав досить широкий розмах, окрім різноманітних змагань велику популярність отримав спортивно-оздоровчий туризм. Однак, не заперечуючи того факту, що українські студенти активно займались спортом, деякі дослідники акцентують увагу на проблемах, притаманних розвитку студентського спортивного життя, пов'язаних передусім з недофінансуванням матеріально-технічної бази в окремі періоди [Лук'яненко 2015].

Щодо громадсько-політичної активності студентської молоді, то науковці відзначають її сувору регламентацію з боку влади. Так повелося, що абсолютна більшість студентів були членами ВЛКСМу, тож саме через структури цієї організації партія направляла потенціал студентства в необхідне їй русло. Студенти, як майбутня інтелектуальна еліта та опора радянської системи, мали непогану політико-ідеологічну підготовку, тож влада використовувала їх як потужне джерело ідеологічного впливу не лише всередині країни, а й на міжнародній арені [Ryabchenko 2020: 36-37]. Подібна практика особливо поширилася із накопиченням протирічвсередині радянської системи. К. Трибулькевич відзначає, що громадська активність студентів у другій половині ХХ ст. поступово зменшувалась [Трибулькевич 2016]. До подібного висновку дійшов і Р. Ралко в дослідженні, присвяченому генезі та розвитку руху студентських будівельних загонів, які також можна розглядати, як прояв громадської активності українського студентства [Ралко 2018]. Авторитарна модель організації соціуму вкрай негативно позначилась на суспільній ініціативі та вмінні окремих індивідів комунікувати між собою, що знайшло своє відображення навіть в долученні студентства до

різноманітних акцій та рухів наприкінці 1980-х рр. Більшість дослідників визнають, що студенти все ж таки виступали з ініціативами, новаторськими ідеями, однак в своїй активній творчій діяльності були суворо обмежені згори [Трибулькевич 2016: 222].

Надзвичайно цікавою, проте фрагментарно дослідженою є тема студентського нонконформізму та участі в антирежимному русі. Сам факт політичних переслідувань та критичне сприйняття окремими індивідами радянської політики не є цілковитою «terra incognita» для вітчизняних істориків [Касьянов 1995]. Факти, які підтверджують існування активних контактів зі студентським середовищем, містяться також і в мемуарах відомих українських дисидентів [Сапеляк 2011: 95-111]. Визначена тема потребує детальнішого аналізу та систематичного опрацювання наявної інформації, з метою побудови узагальнюючої концепції, оцінки масштабів та значення цього явища в рамках українського антисистемного руху другої половини ХХ ст. Варто також відзначити, що в своїх працях дослідники іноді приходять до протилежних оцінок зазначеного явища, тож говорити про певну тенденцію, пов'язану з формуванням історіографічного образу студентського нонконформізму в зазначений період складно. Цілком слушним при вивченні розглянутого питання було б відмовитись від бінарної логіки «сприйняття-несприйняття» політичних реалій епохи, характерної для тоталітарної парадигми, і ширше поглянути на об'єкт дослідження, як це зробив в рамках своєї статті Ю. О. Каганов [Каганов 2018].

Незважаючи на наполегливу працю істориків, окреслена нами проблема в наукових працях досліджена далеко не повністю. Науковці порівняно рідко торкаються питання студентських практик, особливо закордонних. Потребує додаткового розкриття тема, пов'язана із сприйняттям (або не-

сприйняттям) українськими студентами окремих реалій радянської епохи, мережі взаємодій та контактів між окремими групами та індивідами всередині студентського середовища. Ці та інші питання повсякденного життя чекають на своїх дослідників.

Тож в українській історичній науці образ радянського студентства другої половини ХХ ст. не викликає гострих дискусій. Загалом науковці відзначають, що тогочасні студенти досить відповідально ставились до навчання, проявляли активність у громадському, спортивному та культурному житті, в масі своїй сприймали основні радянські цінності. На противагу цьому молодь критично ставилась до радянського догматизму та формалізму, негативно сприймала обмеження власної свободи та ініціативи з боку держави. Тогочасні студенти мали значні можливості для саморозвитку та різноманітні варіанти організації дозвілля, однак попри поширений у суспільстві стереотип, їх життя не було безхмарним: матеріально-технічне забезпечення цієї категорії населення мало певні вади, що не були усунені повністю до самого краху радянської держави.

Концептуально образ радянського студентства, що виник в сучасній українській історіографії, складно однозначно оцінити в рамках взаємовиключних категорій «активісти», «конформісти» чи «нонконформісти». За своєю суттю він дуже подібний до образу «нормальної радянської людини», який був охарактеризований американським дослідником російського походження О. Юрчаком на сторінках своєї книги [Юрчак 2014:212-220]. Формування саме таких поглядів на радянське студентство в українській історичній науці, на нашу думку, забезпечує широкий спектр можливих інтерпретацій розглянутого явища та неупередженого підходу до його вивчення в рамках майбутніх досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Ryabchenko, O., Malynina, T. (2020). Exchange student constructions brigades in Ukraine: problems of intercultural youth communication (1960-1980s). *The European Journal of Humanities and Social Sciences*, № 1, 33-42.

Бадер, А. В. (2015). Політизація спортивного життя студентської молоді УРСР у середині 1950-х - сере-

дині 1980-х рр. (на матеріалах Донбасу). *Гілея: наук. вісник, зб. наук. праць*, 102 (11), 420-422.

Бадер, А. В. (2012). Спорт у житті студентської молоді УРСР у середині 1950-середині 1980-х рр. *Спортивний вісник Придніпров'я*, 1, 183-185.

Бовкун, В. В. (1988). *Образ жизни советской молодежи: тенденции, проблемы, перспективы*. Москва: Высшая школа.

Брехунець, Н. С. (2006). *Навчальні заклади освіти України 50–80-х років ХХ ст. Історіографія*. (Автореф. дис. канд. іст. наук). Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, Київ.

Власова, Н. М. (2011). Дозвілля студентів України в 1953-1964 рр. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди*, 41, 146–150.

Власова, Н. М. (2009). Навчальна діяльність студентства України в 1953-1964 рр. *«Наука. Релігія. Суспільство»*, 2, 13–17.

Голубнича, Л. О. (2016). Організація самостійної роботи студентів ВНЗ Східної України у 80-ті рр. ХХ ст.: історіографія. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки / Херсон. держ. ун-т*, 69, т. 1, 17–22.

Ебель, А., Панчук, О. (2013). Побут та дозвілля студентів Київського університету у 1960-х – середині 1970-х років. *Етнічна історія народів Європи*, 39, 124-128.

Каганов, Ю. О. (2018). «Різномислення» студентів Харківського університету в 1967–1969 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Історичні науки*, 29(68), №1, 8–13.

Касьянов, Г. В. (1995). *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років*. Київ: Либідь.

Коляструк, О.А. (2015). Історія радянської повсякденності: актуальність вивчення в умовах декомунізації. *Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел. Матеріали Всеукр. наук.-теор. семінару*. Вінниця: ТОВ "Нілан-ЛТД".

Кропивко, О. М. (2015). Київські вузи в 1960-70-х роках: аспекти повсякденного життя. *«Молодий вечний»*, 12(27), 12-15.

Кукуленко, Я. І. (2019). *Вища педагогічна освіта в українській рсп на завершальному етапі радянської доби: історичний аспект (1985–1991 рр.): дис. канд. іст. наук*. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Київ.

Лаврут, О. О. (2004). *Студентство радянської України в 20-ті роки ХХ ст.* Автореф. дис. канд. іст. наук. Донецький національний університет Міністерства освіти та науки України, Донецьк.

Лисовский, В.Т. (1990). *Советское студенчество: социологический очерк*. Киев: Высшая школа.

Лук'яненко, О. В. (2015). Рекреаційне дозвілля та спорт у педагогічних інститутах УРСР доби "відлиги" (Ч. 1). *Гілея: науковий вісник*, 95, 92-94.

Ралко, Р. С. (2018). *Студентський будівельний загін вищих навчальних закладівм. Києва (1962-1991 рр.)*. (Дис. канд. іст. наук). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ.

Рябченко, О. Л. (2013). Житлові умови студентів радянської України у 1920-1930-ті роки. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 36, 134-140.

Сапеляк, С. Є. (2011). *І каміння те стало хлібами... Спогади, листування, нотатки із щоденника*. (Том 3). Харків: Майдан.

Сокур'янська, Л. Г. (2004). Студентство на шляху до іншого суспільства: ціннісний дискурс переходу. *Ukr. socium*, 1(3), 48-55.

Тарарак, Н. Г. (2015). Процес формування «ціннісних орієнтацій» студентів вищих навчальних закладів мистецького профілю України радянського періоду. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини*, Ч. 1, 346-354.

Трибулькевич, К. Г. (2016). *Розвиток студентського самоврядування у вищих навчальних закладах України (1917-2010 рр.): монографія*. Одеса: С. Купрієнко Журавський, Ю. И., Зайцев, Б. П., Мигаль, Б. К. (1989). Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны. Харьков: Вища школа.

Хоменко, Н. М. (2010). Колективне дозвілля як спосіб контролю за студентською повсякденністю. *Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький 14-15 травня 2010 р.* Переяслав-Хмельницький: Ін-т історії України НАН України, 190-193.

Хоменко, Н. М. (2008). *Повсякденне життя студентської молоді України (1950-1960-ті рр.)*. (Автореф. дис. канд. іст. наук). Інститут історії України НАН України, Київ.

Хоменко, Н. М. (2006). Дозвілля студентів України в період літніх канікул (50-60 рр. ХХ ст.). *Український історичний збірник*, 9, 271-281.

Юрчак, А. (2014). *Это было навсегда, пока не кончилось... последнее советское поколение*. Москва, Новое литературное обозрение.

REFERENCES

Ryabchenko, O., Malynina, T. (2020). Exchange student constructions brigades in Ukraine: problems of intercultural youth communication (1960-1980s). *The European Journal of Humanities and Social Sciences*, № 1, 33-42. [in English].

Bader, A. V. (2015). Polityzatsiia sportyvnoho zhyttia studentskoi molodi URSS u seredyni 1950-kh - seredyni 1980-kh rr. (na materialakh Donbasu) [Politicization of sports life of student youth of the USSR in the mid-1950s - mid-1980s (based on materials from Donbass)]. *Hileia: nauk. visnyk, zb. nauk. prats – Hileia: scientific bulletin collection of scientific works*, 102 (11), 420-422. [in Ukrainian].

Bader, A. V. (2012). Sport u zhytti studentskoi molodi URSS u seredyni 1950-seredyni 1980-kh rr. [Sports in the life of student youth of the USSR in the mid-1950s and mid-1980s.]. *Sportyvnyi visnyk Prydniprovia – Sports Bulletin of the Prydniprovia*, 1, 183-185. [in Ukrainian].

Bovkun, V. V. (1988). *Obraz zhizni sovetskoj molodezhi: tendencii, problemy, perspektivy [The way of life of Soviet youth: trends, problems, prospects]*. Moskva: Vysshaya shkola. [in Russian].

Brekhunets, N. S. (2006). Navchalni zaklady osvity Ukrainy 50–80-kh rokiv ХХ st. Istoriohrafia [Educational institutions of Ukraine in the 50-80s of the twentieth century. Historiography]. *Extended abstract of*

- candidate's thesis. Kyivskiy natsionalnyi universytet im. T. H. Shevchenka, Kyiv. [in Ukrainian].
- Vlasova, N. M. (2011). Dozvillia studentiv Ukrainy v 1953-1964 rr. [Leisure of students of Ukraine in 1953-1964]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H. S. Skovorody—Collection of scientific works of Kharkiv National Pedagogical University named after H. S. Skovorod.*, 41, 146–150. [in Ukrainian].
- Vlasova, N. M. (2009). Navchalna diialnist studentstva Ukrainy v 1953-1964 rr. [Educational activity of students of Ukraine in 1953-1964]. «Nauka. Relihiia. Suspilstvo»—"Science. Religion. Society", 2, 13–17. [in Ukrainian].
- Holubnycha, L. O. (2016). Orhanizatsiia samostiinoi roboty studentiv VNZ Skhidnoi Ukrainy u 80-ti rr. XX st.: istoriohrafia [Organization of independent work of students of universities of Eastern Ukraine in the 80s of the XX century: historiography]. *Zbirnyk naukovykh prats. Pedahohichni nauky / Kherson. derzh. un-t – Collection of scientific works of pedagogical sciences of Kherson State University*, 69, t. 1, 17–22. [in Ukrainian].
- Ebel, A., Panchuk, O. (2013). Pobut ta dozvillia studentiv Kyivskoho universytetu u 1960-kh – seredyni 1970-kh rokiv [Life and leisure of students of Kyiv University in the 1960s - mid-1970s]. *Etychna istoriia narodiv Yevropy –Ethical history of the peoples of Europe*, 39, 124-128. [in Ukrainian].
- Kahanov, Yu. O. (2018). «Riznomyslennia» studentiv Kharkivskoho universytetu v 1967–1969 rr. ["Riznomyslennia" of students of Kharkiv University in 1967-1969]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. I. Vernadskoho. Istorychni nauky—Scientific notes of Tavriya National University named after VI Vernadsky. Historical sciences*, 29(68), №1, 8–13. [in Ukrainian].
- Kasianov, H. V. (1995). *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960-1980-kh rokiv* [Disagree: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s-1980s]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O. A. (2015). Isteriia radianskoi povsiakdenosti: aktualnist vyvchennia v umovakh dekomunizatsii [History of Soviet everyday life: relevance of studying in the conditions of decommunization]. *Isteriia radianskoi povsiakdenosti: na perekhrestii dzherel. Materialy Vseukrainskoho naukovo-teoretychnoho seminaru –History of Soviet everyday life: at the crossroads of sources. Proceedings of the All-Ukrainian scientific-theoretical seminar*. Vinnytsia: TOV "Nilan-LTD". [in Ukrainian].
- Kropyvko, O. M. (2015). Kyivski vuzy v 1960-70-kh rokakh: aspekty povsiakdennoho zhyttia [Kyiv universities in the 1960s and 1970s: aspects of everyday life]. «*Molodyi vchenyi*» –«*Young scientist*», 12(27), 12-15. [in Ukrainian].
- Kukulenko, Ya. I. (2019). Vyshcha pedahohichna osvita v ukrainskii rsr na zavershalnomu etapi radianskoi doby: istorychnyi aspekt (1985–1991 rr.) [Higher pedagogical education in the Ukrainian SSR at the final stage of the Soviet era: historical aspect (1985-1991)]. *Candidate's thesis*. Vinnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Mykhaila Kotsiubynskoho, Kyiv. [in Ukrainian].
- Lavrut, O. O. (2004). Studentstvo radianskoi Ukrainy v 20-ti roky XX st. [Students of Soviet Ukraine in the 1920s]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Donetskyi natsionalnyi universytet Ministerstva osvity ta nauky Ukrainy, Donetsk. [in Ukrainian].
- Lisovskij, V. T. (1990). *Sovetskoe studenchestvo: sociologicheskij ocherk* [Soviet students: a sociological sketch]. Kiev: Vysshaya shkola. [in Russian].
- Lukianenko, O. V. (2015). Rekreatsiine dozvillia ta sport u pedahohichnykh instytutakh URSS doby "vidlyhy" (Ch. 1) [Recreational leisure and sports in the pedagogical institutes of the USSR during the "thaw" (part. 1)]. *Hileia: naukovyi visnyk – Hileia: scientific bulletin*, 95, 92-94. [in Ukrainian].
- Ralko, R. S. (2018). Studentskyi budivelnyi zahin vyshchykh navchalnykh zakladiv m. Kyieva (1962-1991 rr.) [Student construction detachment of higher educational institutions of Kyiv (1962-1991)]. *Candidate's thesis*. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova, Kyiv. [in Ukrainian].
- Riabchenko, O. L. (2013). Zhytlovi umovy studentiv radianskoi Ukrainy u 1920-1930-ti roky [Housing conditions for students of Soviet Ukraine in the 1920s and 1930s]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu –Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia National University*, 36, 134-140. [in Ukrainian].
- Sapeliak, S. Ye. (2011). *I kaminnia te stalo khlibamy... Spohady, lystuvannia, notatky iz shchodennyka. (Tom 3) [And the stones became bread... Memories, correspondence, diary notes. (Vol. 3)]*. Kharkiv: Maidan. [in Ukrainian].
- Sokurianska, L. H. (2004). Studentstvo na shliakhu do inshoho suspilstva: tsinnisnyi dyskurs perekhodu [Students on the way to another society: the value discourse of transition]. *Ukr. socium –Ukr. socium*, 1(3), 48-55. [in Ukrainian].
- Tararak, N. H. (2015). Protsey formuvannia «tsinnisnykh oriantatsii» studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv mystetskoho profilu Ukrainy radianskoho period [The process of formation of "value orientations" of students of higher educational institutions of art profile of Ukraine of the Soviet period]. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Pavla Tychyny –Collection of scientific works of Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna*, part. 1, 346-354. [in Ukrainian].
- Trybulkevych, K. H. (2016). *Rozvytok studentskoho samovriaduvannia u vyshchykh navchalnykh zakladakh Ukrainy (1917-2010 rr.): monohrafia* [Development of student self-government in higher educational institutions of Ukraine (1917-2010): monograph]. Odesa: Kuprienko S. V. [in Ukrainian].
- Zhuravskiy, Yu. Y., Zaitsev, B. P., Myhal, B. K. (1989). *Kharkovskiy unyversytet v gody Velykoi Otechestvennoi voiny* [Kharkov University during the

Great Patriotic War]. Kharkov: Vyshcha shkola.[in Russian].

Khomenko, N. M. (2010). Kolektyvne dozvillia yak sposib kontroliu za studentskoiu povsiakdennistiu [Collective leisure as a way to control student life]. *Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka: Materialy Vseukr. nauk. konf., Pereiaslav-Khmelnytskyi 14 - 15 travnia 2010 r. Pereiaslav-Khmelnytskyi –History of everyday life: theory and practice: Materials All-Ukrainian. Science. Conf., Pereiaslav-Khmelnytsky, May 14-15, 2010: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 190-193.* [in Ukrainian].

Khomenko, N. M. (2008). Povsiakdenne zhyttia studentskoi molodi Ukrainy (1950-1960-ti rr.) [Everyday

life of student youth of Ukraine (1950-1960s)]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv. [in Ukrainian].

Khomenko, N. M. (2006). Dozvillia studentiv Ukrainy v period litnikh kanikul (50-60 pp. XX st.) [Leisure of students of Ukraine during summer vacations (50-60s. XX century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian historical collection*, 9, 271-281. [in Ukrainian].

Yurchak, A. (2014). *Eto bylo navsegda, poka ne konchilos... poslednee sovetskoe pokolenie [It was forever, until it was over... the last Soviet generation].* Moskva, Novoeliteraturnoeobozrenie.[in Russian].

УДК 94(477.54) “1941/1943”

DOI: 10.34142/2313-2345.2020.57.24

Романова С.С.

старший викладач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін ХНУБА

<https://orcid.org/0000-0003-3857-7414>

Романов А.О.

магістр, культуролог, ХНУ ім. В.Н. Каразіна,

<https://orcid.org/0000-0003-4567-5979>

ДИТЯЧІ СПОГАДИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ПРИ ВИВЧЕННІ ПОДІЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ХАРКІВЩИНІ

Стаття аналізує історичний контекст письмових свідчень дітей періоду Другої світової війни на Харківщині та, спираючись на оригінальну джерельну базу – письмові шкільні твори дітей Харкова та Харківської області, обґрунтовує необхідність використання науковцями нарративів дитячих спогадів. Твори школярів Харківщини, які об'єднані темою "Мої переживання під час окупації", є надзвичайно великим пластом різноманітної інформації про події в період з 1941 по 1943 р., свідками яких стали діти. Шкільні твори як письмові свідчення про пережите – специфічна та унікальна група джерел спогадів про дитинство. Незважаючи на масовість і схожість спогадів, кожен з авторів розповідав про свої переживання, емоційний досвід, не розраховуючи на оприлюднення їх пам'яті про війну, що є особливо цінним. Хоча тема окупації Харківщини привертає увагу дослідників вже не один десяток років, велика кількість подій та явищ залишається поза їх увагою. Особливо це стосується практик повсякденності на окупованій території та подій в містах та селах області, яким не приділяється належної уваги, бо інтерес науковців зосереджений на дослідженні самого міста Харкова та подій військового значення. Рухаючись в руслі сучасної історичної науки, доцільно перейти до вивчення історії невеликих міст та сел, а також життя дітей, літніх людей, полонених, використовуючи в тому числі дитячі спогади як цінне письмове джерело.

Ключові слова: Друга світова війна; окупація Харківщини; дитячі спогади; письмові твори школярів.

The article analyzes the events of the Second World War in Kharkiv and Kharkiv region. They also justify the need to study the narrative of childhood memories of this period. The authors of the article used original written sources. These written sources are school essays of children of Kharkov and Kharkov region. The theme of school essays is «My experiences during the occupation». School essays are a huge layer of diverse information about the events of 1941-1943. Children were participants and witnesses of these events. Each of the authors of the essays told about their experiences and emotions. Scientists have been studying the topic of the occupation of Kharkiv during the Second World War for many years, but a large number of events remain unexplored. Military events are well studied, and the daily lives of people, especially in the occupied villages, are poorly studied. It is necessary to study this topic in the future. Childhood memories are a valuable source of information for scientists.